

זמן אמירתה של תפילת 'ועננו בורא עולם' למניעת עצירת גשמים

פתיחה

מקורה של תפילה זו

האם מקיימים סדר תעניות בזמן עצירת גשמים בזמן הזה?

מהותן של תעניות ותפילות אלו

זמן התעניות וזמן אמירת התפילה למניעת עצירת גשמים

לסיכום

פתיחה

השנים האחרונות הצטיינו לצערנו במיעוט גשמים, וכמעט שנה אחרי שנה נזקקנו להתפלל תפילת "עננו בורא עולם" למניעת עצירת גשמים. בחלק מהישובים והקהילות הקדימו לומר תפילה זו, ובאחרים אחרו יותר. גם זמן הפסקת אמירת תפילה זו השתנה ממקום למקום.

נתאר את מקורותיה של תפילת 'ועננו בורא עולם', ונסה להציע עיקרון על פיו יקבע זמן ההתחלה והסיום של אמירת תפילה זו, בתקווה שהמאמר יהיה בבחינת 'דרוש וקבל שכר'.

מקורה של תפילה זו

המשנה בתענית טו, א מפרטת את סדר התפילות והברכות שמוסיפין בתעניות שמתריעין בהם על חסרון גשמים: "ואומר לפניהם עשרים וארבע ברכות, שמונה עשרה שבכל יום, ומוסיף עליהן עוד שש ואלו הן וכו', ברוך אתה ה' המרחם על הארץ". וכן הוא בדף טז, ב בברייתא: "...כדתניא אומר לפניהם עשרים וארבע ברכות שבכל יום ומוסיף עליהן עוד שש. ואותן שש היכן אומרן? בין גואל לרופא חולי, ומאריך בגאולה, והן עונין אחריו אמן על כל ברכה וברכה" וכו'. ומכאן ואילך משמע בגמרא שממשיך כסדר, רפאינו וכו'.

וכן הוא ברמב"ם הלכות תעניות פרק ד, והוא מסיים שם: "...ושליח ציבור מתחיל להתפלל עד ברכת גואל ישראל... ומתחיל להוסיף שש ברכות שהוא מוסיף זו אחר זו... ואומר רפאנו ה' ונרפא... וגומר התפילה על הסדר... והסדר הזה עושין בכל מקום".

השו"ע בסימן תקעט מקצר בתיאור הסדר, ומפנה לטור שהאריך בו, ופירט סדר מלא של התפילה הכולל לא רק את הכתוב במשנה ובגמרא - אלא את כל סדר תפילת השחר, ובתום הסדר של שש הברכות של התוספת הוא כותב: "רפאנו ה' וכו' עד שמע קולנו ה' אלוקינו וקבל ברחמים וברצון את תפילתנו ומלפניך מלכנו ריקם אל תשיבנו, ועננו בורא עולם במידת הרחמים" וכו' ככל הנוסח המופיע בסידורים, וחיותם: "ותתנהג עם בניך במידת הרחמים, וקבל ברחמים וברצון את תפילתנו, כי אתה שומע תפילת כל פה, ברוך אתה ה' שומע תפילה". הב"י והב"ח במקום לא הביאו את מקור תפילה זו, וכתבו: "...ואח"כ מתחיל ברכת שמע קולנו, ומוסיף בה התוספת זה שהזכיר רבנו [=הטור] בורא עולם" וכו'. וכך הוא גם בערוך השולחן סי' תקעט סע' ט. ראינו אם כן שהטור הוא המקור הידוע לנו לתפילה זו, והוא מביאה כחלק מהסדר של התפילה והברכות בימות התענית בעת עצירת גשמים, אע"פ שלא הוזכרה תפילה זו בגמרא¹.

האם מקיימים סדר תעניות בזמן עצירת גשמים בזמן הזה?

הרי"ף, הרמב"ם, הרא"ש, הטור והשו"ע הביאו להלכה ולמעשה את כל הסדר המופיע בתלמוד ביחס לסדר התעניות על עצירת גשמים. מאידך, אנו רואים בפועל שגם בשנות בצורת קשות לא נהגו כסדר הזה. ההצדקה העיקרית למנהג היא לכאורה בכך שקיום סדר התעניות תלוי בכך ש"בי"ד גוזרין ג' תעניות על הציבור" כאשר מגיע הזמן המתאים, ובזמן הזה אין לנו דיינים סמוכים שיהיה להם תוקף של בית דין כדי לגזור תעניות אלו. אמנם החיד"א בברכי יוסף סימן תקעה אותה מביא את תשובת ר"י חגיז בשו"ת הלכות קטנות ח"א סי' צ' "דשליחותא דקמאי עבדינן"; אלא שהוא עצמו הקשה על כך ממה שנפסק בתחילת חושן משפט שלא בכל דבר אומרים "שליחותיהו דקמאי עבדינן" אלא רק ב"מידי דשכיח ואית ביה חסרון כיס", שבו עבדינן שליחותיהו בין בא"י ובין בחו"ל, ואם נאמר שחסרון גשמים הוא מידי דשכיח ואית ביה חסרון כיס - מדוע חילקו הפוסקים בין סדר התעניות של א"י לזה של חו"ל, עד שבסימן תקעה סע' ט הדגיש השו"ע במפורש שסדר התעניות הזה נעשה בא"י בלבד, ואלו בחו"ל נוהג סדר אחר שאינו כרוך בהחלטה של בית דין! לכן נדחק החיד"א להסביר שדין זה של סדר הגשמים שהובא בשו"ע תלוי בחידוש הסנהדרין בזמן הזה, והוא יכול להתקיים בפועל על פי דעת מהר"י ב"ר וחבריו שקבעו על פי הרמב"ם שגם בזמן הזה יש דרך להעמיד דיינים סמוכים (אלא שלפי הסבר זה קשה מדוע מובא סדר זה לאנשי א"י בלבד), אבל כל עוד

1 כך מסתבר גם ממה שכתב סבי ד"ר דניאל גולדשמידט ז"ל במאמרו על תענית ציבור במחזור רומא (בתוך מחקרי תפילה ופיוט שלו, ירושלים תשל"ט, עמ' 178) ש"הטופס המפורט ביותר על פי סידור הגאונים נשמר לנו בטור או"ח תקע"ט, ושם מוסר לנו המחבר גם את נוסח הברכות במידה רחבה".

אין דיינים סמוכים אין אפשרות לקיים אותו. ועוד כתב החיד"א שאפשר לומר שהשו"ע הביא סדר זה אגב הברכות הנוהגות בחו"ל, אבל באמת אין הוא נוהג בזמן הזה.

החיד"א עצמו סובר שבזמן הזה גם בא"י וגם בחו"ל היה ראוי לנהוג סדר זה, משום שחסרון הגשמים שכיח, והוי מידי דאית ביה חסרון כיס. אלא שבחו"ל אין נוהגים כן כי "חו"ל לאו סדנא דארעא חד היא, דזמנין דמשכחא עצירת גשמים באיזו מדינה... ויש כמה מדינות וגלילות דאין שם עצירת גשמים כלל אלא מעוטא דמעוטא, וכיון דלא שוו בשעוריהן כל מקומות שבחו"ל, אף דבבבל שכיח עצירת גשמים, לא באו לחלק בין מקום למקום כיון דבגליל זה שכיח ובאחריני לא שכיח, והשוו מדותיהם... אך בא"י דשכיח תדיר עצירת גשמים... אוקמיה לא"י כי אורחא, ועבדינן שליחותיהו, דשכיח ואית בה חסרון כיס".

בשערי תשובה ריש סימן תקעה מביא את דברי החיד"א, אך חולק על סברתו שחסרון הגשמים בא"י נקרא דבר שכיח ("גם בא"י לא שכיח עצירת גשמים כי האי שיצטרכו לכל הסדר, והזקנים עדים ליתנהו בזכירה כי אם פעם אחת רבות בשנים אחת לששים או שבעים שנה..."), וזו ודאי עובדה קיימת שלפחות בדורות האחרונים לא נעשה סדר התעניות בא"י. ובכף החיים סימן תקעה אות א מביא כמה מקורות (תשובת נחפה בכסף, ספר התקנות והמנהגים בדיני תעניות) שרבני צפת וירושלים החליטו למעשה שלא לעשות סדר תעניות גשמים גם כאשר "ארע כזה".

בשו"ת נודע ביהודה ח"א סימן ל"א מחלק חילוק אחר: לדעתו סדר תעניות גשמים הוא רק "כשנעצרו הגשמים תיכף בתחילת זמנם ולא התחילו לירד. ואכן... אין אנחנו בקיאים אימת תחילת זמן הגשמים, שנדע שלא ירדו בתחילת זמנם"... ובזה הוא מסביר גם מדוע לא ראוי לעשות סדר תעניות על עצירת גשמים בחו"ל בקיץ, "אלא דרכנו להתרצות בתחנונים ובסליחות ובקשות, וגוזרין גם כן תענית אחת או שתים לפי הצורך, אבל סדר המשנה לא שמענו". אמנם כל זה בחו"ל, ולא בא"י.

יתכן שבדורות האחרונים שהנגישות למים הרבה יותר גבוהה מאי פעם, קיימת סיבה נוספת שלא לקבוע את כל סדר התעניות, אלא רק להרבות בתפילות ובקשות, ואולי אף לתקן תענית אחת או שתים כדברי הנודע ביהודה הנ"ל. ועיין בכף החיים סימן תקעה אות מ, שעל מה שכתב השו"ע בסעיף ח שם: "אם הגיע חג הסוכות ולא ירדו גשמים הרבה... מתענין עד שירד גשם הראוי לבורות", כתב: "מעולם לא שמענו שהתענו בירושלים על גשמי בורות כיון דמי השילוח יספיק לכל השנה, הגם דאיכא הוצאת ממון בעבור הבאת המים מן המעיין שהוא רחוק מן העיר, כי תענית גשמי בורות הוא בדאיכא סכנת נפשות ח"ו... ובלאו הכי עכשיו משנת תרע"ח שלקחה אנגליה את א"י מיד מלכות ישמעאל הביאו מים מהמעיינות אשר סביבות ירושלים ע"י צינורות לכל מושבות ירושלים אשר בעיר וחוף לעיר, ונעשה המים ברוח...".

יש הטוענים שהתעניות והתפילות בזמן עצירת גשמים מהוות פשוט בקשה מרובה על גשמים, מעבר לשאילה הרגילה. ולכן כאשר רואים שהגשם מתעכב, ולו במעט, יש להוסיף תעניות ותפילות, ובזמננו את התפילה למניעת עצירת גשמים הנ"ל. ק"ו בשנים שהמחסור בגשם נגרר משנים קודמות אין להשתהות באמירתה, ואפשר להתחיל לאומרה אפילו לפני כסלו, וק"ו מכניסת כסלו. ואין שום נזק בהוספת תפילה קצרה באמצע ברכת 'שומע תפילה'.

מצד שני, ניתן לומר שעצירת גשמים אינה רק חסרון מים, היא גם הסתרת פני רבונו של עולם מאתנו. ברור שעיקר הבקשה והשאלה על הגשמים הוא בברכת השנים - "ותן טל ומטר לברכה על פני האדמה", ובתעניות ובתפילות 'עננו בורא עולם במידת הרחמים' אנו מבקשים מרבנו של עולם שיחזור ויגלה פניו אלינו, גם בהורדת הגשמים. לפי זה אין להזדרז ולהחליט כבר בימים הראשונים כשמתעכב הגשם שיש כאן הסתרת פנים; קודמת לכך התאמצות והגברת הכוונה בבקשת ותן טל ומטר לברכה. רק התעכבות הגשמים לתוך כסלו מצביעה כנראה על "הסתרת פנים", ומצדיקה חריגה מן המקובל ואמירת תפילה זו.

ונראה שיש לגישה השניה כמה ראיות:

א. בסימן תקעה סע' ב, העוסק בתעניות גשמים, משמע שרק החל מר"ח כסלו היו מעוררים את העם להתענות על עצירת הגשמים (ורק היחידים עשו זאת כבר מי"ז מרחשון); כלומר לפני ר"ח כסלו אין מקום לעורר את כלל הציבור לענין זה, גם בשנה שבה ניכר חסרון גשם ואף סובלים ממנו.

ב. בסעיף ח שם מדגיש השו"ע שסדר התעניות המפורט במשנה ובהלכה הוא דוקא אם לא ירדו גשמים כלל, אולם אם ירדו גשמים ופסקו יש להמתין ארבעים יום לפני שמתחילים להתענות, וגם אז רק זועקין בפה אבל לא מתריעין (ועי' מג"א ס"ק ח ומשנה ברורה ס"ק כב)². והנה, פעמים רבות יורד בתחילת החורף גשם ראשון שאינו מספיק כלל, ואח"כ פוסק. אם עיקר התפילה תוקן על חוסר מים, מדוע יש להמתין ארבעים יום כדי להתענות ולצעוק? ומתאים יותר לומר שכיון שירד גשם בתחילת העונה, בפחות מארבעים יום של הפסקה לא נוכל לומר שיש כאן הסתרת פנים מאתנו.

ג. בסימן תקעה סע' יא מתבררת השאלה מתי פוסקים להתענות אם ירדו גשמים: "היו מתענים על הגשמים ונענו, כמה ירדו ויהיו פוסקים מהתענית? משיכנסו בארץ החרבה טפה, ובבינונית שני טפחים, ובעקודה שלושה טפחים... ואם התחילו לירד אחר חצות ישלימו אותו היום, ואם התחילו לירד קודם חצות לא ישלימו, אלא יאכלו וישתו ויעשו יום טוב, ולערב יתקבצו ויאמרו הלל הגדול". ודאי שגם אם האדמה נרטבה מטפח ועד לשלושה טפחים לא מדובר על כמות מספקת להשלמת

2 השו"ע נוקט כאן כלשון הרמב"ם שזועקין עד שירדו גשמים, דלא כרש"י והטור שהבינו שאם פסקו ארבעים יום יש להתענות מיד ככל חומר תעניות אחרונות.

כל החיסרון במים, אלא כיון שהתחיל לרדת גשם אנו רואים שקיים שינוי בהתייחסותו של הקב"ה אלינו. ולכן אחר חצות משלימין, "שכבר עבר רוב היום בקדושה", אך "שוב אין לומר עננו בתפילת המנחה ולא תחנונים אחרים" (מ"ב שם ס"ק כו).

ד. בסימן רכא נפסק ש"אם היו בצער מחמת עצירת גשמים וירדו גשמים מברכים עליהם אעפ"י שלא ירדו עדיין כדי רביעה", וזאת אעפ"י שוודאי נצרכים עדיין לגשמים.

ה. בערוך השולחן סימן קיז אות ט מתייחס בפירוש לתפילה לעצירת גשמים, וביחס אליה מזהיר: "רק יזהרו שלא לומר תפילה זו רק בעצירת גשמים הרבה, שרואים שהתבואה מקולקלת, ולא בעצירה מועטת". מוכח שזהירות זו קיימת בשל החשש מכפיות טובה כלפי רבוננו של עולם כאשר יורדים גשמים, אם כי לא במידה מספיקה, ובכל זאת פונים אל הקב"ה כאילו קיים חסרון גדול במים; אם מדובר על בקשה גרידא - אין סיבה שלא לאומרה אפילו בעצירת גשמים מועטת.

לא מצאתי בספרי הפוסקים התייחסות מפורשת לשאלת מהות תעניות ותפילות אלו, ולכן קשה לומר דברים מוחלטים על ההשלכות ההלכתיות הנובעות ממנה. אעפ"כ, לאור מה שהזכרנו לעיל, נראה לענ"ד נכון יותר להתייחס אל תעניות הגשמים כבקשה על סילוק "הסתר הפנים", שאין לה קשר מחוייב לשאלה עד כמה אנו עדיין נזקקים לגשמים.

זמן התעניות וזמן אמירת התפילה למניעת עצירת גשמים

השו"ע בסי' תקעה סע' א הנ"ל קובע שסדר התעניות המיוחד שמתענים מפני עצירת הגשמים מתחיל אצל היחידים [תלמידי החכמים] בי"ז במרחשון, וממשיך אצל כל העם בר"ח כסלו אם לא נענו עד אז. כמו כן קובע השו"ע שם סעיף ח שסדר תעניות זה הוא דווקא אם לא ירדו גשמים כלל ולא היתה הפסקה של ארבעים יום בין גשם לגשם, שזהו מצב של הסתר פנים קיצוני. אולם במצבים פחות קיצוניים, שירד קצת גשם ופסק, אין מתחילין כלל את סדר התעניות של המשנה. גם לגבי זמן הפסקת התעניות, משמע מדברי השו"ע בסימן תקעה סע' יא שמפסיקין להתענות בטרם ירד מספיק מים, ובלבד שתדך כמות סבירה מסויימת. היות והוכחנו לדעתנו שקיימת זיקה בין סדר התעניות של המשנה ובין אמירת התפילה למניעת עצירת גשמים, נראה נכון לקבוע את זמני ההתחלה והסיום של אמירתה בהתאמה עם זמני ההתחלה והסיום של סדר התעניות.

לסיכום

נראה מדברינו שנכון לקבוע את תחילת אמירת תפילת 'ועננו בורא עולם במידת הרחמים' לא לפני י"ז במרחשון או ר"ח כסלו אם נתאחרו הגשמים עד אז, ובלבד

שלא ירדו גשמים כלל, או שירדו ופסקו ארבעים יום. כמו כן תאריך הפסקת אמירת תפילה זו יהיה זהה לתנאים שעל פיהם מפסיקים להתענות, כמבואר בסי' תקעה סע' יא, למרות שעדיין חסרים גשמים בארץ³.

3 הרב יוסף צבי רימון שליט"א במדורו 'שואל ומשיב' (דף הקשר של ישיבת הר עציון לחיילים, גל' 735 תש"ס) עסק בשאלה האם יש להמשיך לומר 'עננו בורא עולם' לאחר שירדו גשמים. וז"ל: 'מבואר בטור, שכאשר ירדו גשמים שהספיקו לרוות את האדמה (ירדו בעומק הארץ טפח וכו'), מפסיקים מלהתענות. לכאורה יש לחלק בין תענית, לבין בקשה. לאחר שירדה כמות מסוימת של גשמים מפסיקים להתענות, אולם כיוון שיש צורך בגשמים נוספים אין סיבה שלא יוסיפו לבקש. כששאלתי פעם את מו"ר הרב ליכטנשטיין שליט"א בעניין זה, השיב גם הוא שיש להמשיך ולבקש גשם גם כעת, אך מנימוק אחר. הרמב"ם, בהלכות תעניות פ"ד ה"ט כותב: "ירדו להם גשמים - עד מתי יהיו יורדין ויפסקו הציבור מן התענית? משירדו בעומק הארץ החריבה טפח... והנה, בפ"ב ה"א, לכאורה, סותר הרמב"ם את עצמו. שם כתב: "וכן אם הגיע זמן חג הסוכות ולא ירדו גשמים הרבה כדי למלאות מהם הבורות, השיחין והמערות, הרי אלו מתעניין עד שירד גשם הראוי לבורות" וכו'. הרי שנקט הרמב"ם שממשיכים להתענות, למרות שירד מספיק גשם לשדות, עד שירד כל הגשם הנדרש - "עד שירד גשם הראוי לבורות!" מבאר מו"ר שליט"א בשם חותנו הגרי"ד סולוביץ' זצ"ל, שיש הבדל בין שתי ההלכות ברמב"ם. יש שני מקרים בהם מתענים: א. כאשר לא ירד גשם כלל מתחילת ימות הגשמים. ב. כאשר ירד גשם, אך לא מספיק. סדרת התעניות הכתובה במסכת תענית נאמרה רק במקרה הראשון, וכך פותח הרמב"ם בפ"ג: "הרי שלא ירדו להם גשמים כל עיקר מתחילת ימות הגשמים... בית דין גוזרין שלש תעניות על הצבור...". על סדרת תעניות זו דן הרמב"ם בפרקים ג-ד, ולגביה הוא אומר, בסוף פרק ד, שיש לסיימה כאשר ירדו הגשמים טפח באדמה. אולם, פרט לסדרת תעניות זו, יש תעניות שממשיכים להתענות מידי פעם. תעניות אלו מתענים עד שלא יהיה צורך יותר בגשמים - "עד שירד גשם הראוי לבורות", ועל כך דיבר הרמב"ם בפרק ב. ולענייננו: אמנם סדרת התעניות היתה מפסיקה לאחר הגשמים שירדו, אולם הצורך בגשם היה ממשך, ולכן יש להמשיך ומדי פעם לקבוע תעניות, וכמו כן יש להמשיך ולבקש גשם עד שירד כל הצורך'. ע"כ דברי הרב רימון שליט"א.

וזו תגובתי לדבריו: א. הנקודה המרכזית היא השאלה אם צריך ונכון להקיש מדיני התעניות לדיני הבקשות. במאמר כתבתי שזו שאלה שלא התבררה באופן ברור מדברי הפוסקים, וכתבתי למה לענ"ד יותר נכון להשוות הלכותיהם; ברור שיש גם מקום לחלוק על כך. ב. השו"ע בסי' תקעה סעיפים ח-יא הביא את שתי ההלכות ברצף, ומשמע מדבריו, בניגוד לרמב"ם, שגם כאשר מתעניין תעניות שמצפים בהן למים הראויים לבורות - מפסיקים להתענות כשחדרו טפח לאדמה וכו'. ג. מדברי כף החיים שם אותיות מ-ו-מז ברור שלא קיימת לדעתו חלוקה זו. באותו מז הוא מציע ש"ראויים לבורות" הכוונה שיהיו מספיק מים לשתייה למשך חודש אחד בלבד, רמה נמוכה שמעולם לא הגענו אליה. ד. אם נצרף לכל זה גם את דברי ערוך השולחן סי' קיז אות ט ["רק יזהרו שלא לומר תפילה זו רק בעצירת גשמים הרבה שרואים שהתבואה מקולקלת ולא בעצירה מועטת..."], שאומר את דבריו אלו בלי לחלק בין סוגי התעניות - בהכרח נראה כדבריו, שהקריטריון לקביעת זמן תפילה זו מקביל לסדר התעניות שקבעו חז"ל.